

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2017/10

UYGUR ASILLI DİLBİLİMCİ MİRSULTAN OSMANOV VE LOBNOR AĞZI

Mirsultan Osmanov, A Linguist of Uigur Origin And Lobnor Dialect

Minara ALİYEVA ÇINAR*

Özet

Türkoloji araştırmaları alanında gün geçtikçe bilgi birikimi artıyor ve bu alanda temel çalışmaları yaparak ışık saçan büyük araştırmacıları da ortaya çıkarıyor. Onlardan birisi de Uygur dilbilimci Mirsultan Osmanov'dur. O, hayatını Çağdaş Uygur ağzlarının tespitine, bu ağzılara ait malzemelerin derlenmesine ve yayımına adanmış, tarihî Türk dillerini incelemiş, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün çağdaş Uygurca tercümesinden Kutadgu Bilig'in yeniden yayımına, Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin toplu neşrine değin pek çok konu ile ilgilenmiştir.

Lobnor ağzı, Doğu Türkistan'da Lob gölü çevresinde yaşayan bir Türk boyunun konuşma ağzıdır. Bu ağız, taşıdığı özellikler açısından Türkoloji dünyasına özel bir yere sahiptir. Bu ağızla ilgili iki görüş öne sürülmektedir: Birincisi bu ağzın Kırgız Türkçesinin bir ağzı, ikincisi de Uygur Türkçesinin bir ağzı olduğudur.

Bu yazıda Lobnor ağzı üzerine yapılan bu görüşlere değinilmiş ve bu konudaki Mirsultan Osmanov'un düşünceleri irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Mirsultan Osmanov, Doğu Türkistan, Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Lobnor ağzı.

Abstract

With each passing day, knowledge accumulation is increasing in the field of Turcology and revealing great researchers enlightening by doing basic studies in this field. One of them was Mirsultan Osmanov, the Uigur linguist. He devoted his life to the determination of the contemporary Uigur dialects and the compilation and publication of materials belonging to these dialects; he also examined historical Turkish languages and dealt with a number of topics differing from the contemporary Uigur translation of Dîvânu Lugâti't-Turk to the re-publication of Kutadgu Bilig and the collective publication of Ali Şîr Nevâyî's works.

The Lobnor dialect is spoken by a Turkish tribe living around the Lobnor Lake in the East Turkestan. With its characteristics, this dialect has a special place in the Turcology world. There are two views about this dialect: The first one claims that it is a dialect of Kyrgyz Turkish and the second one argues that it is a dialect of Uigur Turkish.

This article addressed these views expressed on Lobnor dialect and Mirsultan Osmanov's thoughts about this matter were examined.

Keywords: Mirsultan Osmanov, East Turkestan, Uigur Turkish, Kyrgyz Turkish, Lobnor Dialect.

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı Türkçe Eğitimi Bölümü, Bursa-TÜRKİYE, E-posta: minara@uludag.edu.tr.

Giriş

Bazı insanlar yaptığı çalışmalarla, ardında bıraktığı eserlerle bilimin akışını değiştirerek tarih sayfalarındaki yerini alır. Türkoloji alanında iz bırakıp gidenler arasında da Uygur sahasında önemli araştırmalar yapan Uygur dilbilimci Profesör Mirsultan Osmanov'dur.

Hayatını çağdaş Uygurcanın ağızlarının tespitine, bu ağızlara ait malzemelerin derlenmesine ve yayımına adayan, tarihî Türk dillerini inceleyen, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün çağdaş Uygurca tercümesinden Kutadgu Bilig'in yeniden yayımına, Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin toplu neşrine değin pek çok konu ile ilgilenen ve nitekim Türkiye'de Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından üstün hizmet ödülüne layık görülen Mirsultan Osmanov'un gerek Uygur araştırmaları gerekse Türk dünyası araştırmaları için yaptığı katkılar çok değerlidir.

1. Mirsultan Osmanov¹

1.1. Hayatı

Mirsultan Osmanov (Osman), 31 Temmuz 1929 yılında Kazakistan'ın Yarkent şehrine bağlı Akkent kasabasında dünyaya gelir. Babası ilköğretmeni, annesi ev hanımı olan beş çocuklu bir ailenin en büyüğüdür. 1932 yılında ninesiyle birlikte Doğu Türkistan'ın İli eyaletine bağlı Gulca kentindeki akrabalarını ziyaret etmek üzere gidip dönerken Çin-Sovyetler Birliği sınırı kapatıldığından Akkent'teki evine dönemeyiz ve ninesiyle birlikte oradaki Nogaytu kasabasına yerleşir.

1935-1940 yılları arasında Gulca kasabasında ilköğretimini tamamlar. 1943 yılında Gulca Lisesinden (Gimnazyum) mezun olur. 1945-1951 yılları arasında Gulca Gazetesi matbaasında dizgici ve gazeteci yazar olarak çalışır. 1951 tarihinde üniversiteye giriş sınavını başarıyla geçerek Pekin Merkezî Milletler Üniversitesine kabul edilir ve bir yıl geçtikten sonra bu üniversitenin Uygur Dili Fakültesinde okutman ve dil uzmanı olarak atanır ve 1957 yılına kadar burada çalışır.

1957 yılında Doğu Türkistan'a dönen Osmanov, aynı yılda doçent olarak çalışmaya başladığı Urumçi şehrindeki Sincan Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde 1965 yılına kadar görevine devam eder. Burada eğitim gören öğrencilere Çağdaş Uygur Dili ve Genel Dilcilik dersleri verir.

1965 yılından başlayarak 1978 yılının sonuna kadar Sincan Uygur Özerk Bölgesi Dil Komitesinde Uygur dili ve yazısı üzerine araştırmacı olarak çalışır. 1981-1989 yılları arasında Sincan Bilimler Akademisinde, 1989-1992 yılları arasında ise yine Sincan Dil Komitesinde Profesör olarak çalışmaya devam eder.

Lisansüstü programlarında Uygur Türkçesi dersi vermenin yanı sıra Sincan Üniversitesinde lisansüstü programındaki Yüksek Lisans öğrencilerinin tez savunmalarına jüri üyesi olarak katılır.

Kazakistan, Japonya, Türkiye gibi ülkelerdeki bilimsel toplantılara katılıp Uygur Dili Meseleleri Üzerine seminerler verir. Dilbilimci Mirsultan Osmanov, 1992 yılında emekliliğe

¹ Mirsultan Osmanov'un hayatı ve çalışmaları hakkındaki bilgiler Dileysa Hajiyewa'nın "Prof. Mirsultan Osman'ın Hayatı ve Eserleri" (2014: 11, 15-16) adlı yazısından alınmıştır.

ayrılsa da dil araştırmaları alanında çalışmalarına devam eder, öğrencileriyle ve meslektaşlarıyla bir araya gelerek düşüncelerini paylaşır.

Türkoloji alanına önemli katkılarda bulunan Mirsultan Osmanov, 1 Aralık 2017 tarihinde Urumçi'de 88 yaşındayken hayata veda eder.

1.2. Araştırmaları

Osmanov, Lobnor, Kaşgar, Hoten, Yarkent, Kağılık, Maralbaşı, Mekt, Kelpin, Aksu, Kuça, Turfan, Kumul, Pian gibi yerlerde Uygur dili üzerine, Urumçi'nin Nensen ilçesi, Altay, Künes Gulca sahalarında Kazak dili üzerine dil incelemelerini yapar. Osmanov'un bu çalışmalarını yıllara göre şöyle sıralayabiliriz:

- 1955 yılı Temmuz-Eylül ayları arasında Kaşgar'da Uygur Türkçesinin Kaşgar ağızının fonetik yönü üzerine inceleme yapar.
- 1956 yılı Eylül ayından 1957 yılı Mart ayına kadar Hoten'de Uygur Türkçesinin Hoten ağızını fonetik yönden inceler.
- 1960 yılı Mayıs-Eylül ayları arasında Lobnor'da Uygur Türkçesinin Lobnor ağızının fonetiğini inceler.
- 1962 yılı Nisan-Mayıs aylarında Turfan ve Urumçi'de Uygur Türkçesinin Turfan ve Urumçi ağızlarını fonetik yönden inceler.
- 1965 yılı Temmuz-Ağustos aylarında da Kaşgar ve Hoten'de Uygur Türkçesinin Kaşgar ve Hoten ağızlarını fonetik yönden inceler.
- 1967 yılı Temmuz-Eylül aylarında Urumçi, Nensen, Altay, Gulca, Künes illerinde Kazak Türkçesi üzerine araştırma yapar.
- 1979-1980 yılları arasında Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseri ile ilgili çalışmaları yürütür.
- 1980 yılı Mayıs-Haziran aylarında Atuş ve Yengisar ağızları üzerinde de araştırmaları yapar.
- 1983 yılı Ocak ayında Dîvânu Lugâti't-Türk eserinin 3. Cildini yayına hazırlarken İbrahim Mut'i ile birlikte yaptığı araştırmalar neticesinde Kaşgar'ın Opal çevresinde bulunan Hazret-i Mollam mezarının Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğunu ortaya çıkarır.
- 1986 yılında Ağustos-Ekim ayları arasında Kağılık, Yeken, Maralbaşı, Aksu, Kelpin ve Kuça ilçelerinde Uygur Türkçesinin ağız haritasını çıkarmak için çalışır.
- 1988 yılı Nisan ayında Turfan ile Pian'da ağız araştırmalarına devam eder.
- 1989 yılı Eylül ayında Kağılık ilçesine bağlı Pahpu kasabasında ağız araştırmaları yapar.
- 1996 yılında ise Kumul ilinin Tömürti ve Dangsing kasabalarında konuşulan ağızlar üzerine araştırma yapar.

1.3. Yayınları

1980-1984 yılları arasında Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseri üzerine yaptığı alışmaları *Türkiy Tillar Divanı I-III* (ortaklaşa) adı altında Ürumi'de kitap olarak yayımlanır. Ayrıca 1984 yılında meslektaşı İbrahim Mut'i ile birlikte kaleme aldığı "Mehmud Kaşigerining yurti, hayati ve mazari togrisida" [Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Üzerine] adlı makalesi *Tarım* (3) dergisinde yayımlanır. Bu makale Bakü'de Rus dilinde çıkmakta olan "Sovetskaya Türkologiya" [Sovyet Türkolojisi] adlı derginin üçüncü sayısında 1987 yılında yayımlanır. Bu makalenin 1988 yılında Almatı'da yayımlanan *Uygur*

Tili Mesililiri dergisinde, 2002 yılında ise Türkiye’de *Bilig* dergisinde yer aldığı görülür (Əskər 2008: 59, 80).

Osmanov, bu yazıların yanı sıra 1982’de “Memlikitimizning 11-esirdiki meşhur türkoloji Mehmud Kaşigeri ve uning ‘divan’ida bayan qilingan edebiy til heqqide deslepki mulahize” [Memleketimizin 11. Asırdaki Ünlü Türkologu Mahmut Kaşgarî ve Onun ‘Divan’ında Anlatılan Edebî Dil Hakkında Mülâhaza] ve 1984’te “11-esir türki til yadikarlıqliridiki “z” heripi ve u ipade qilgan tavuş toğrisida mulahize” [11. Asır Türk Dili Eserlerindeki ‘z’ Harfi ve Onu Tasvir Eden Fonem Üzerine] gibi makalelerini yayınlayıp sözlükbilimi incelemelerinin yaygınlaşmasına yol açar.

Osmanov’un Uygur Türkçesi ve ağızları, ayrıca Türkoloji incelemelerine bağlı olarak yayımladığı diğer bilimsel çalışmalar da dikkate değerdir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

1.3.1. Kitaplar

1988 Hazırqi Zaman Uygur Tilining Teleppuz Luğiti [Çağdaş Uygur Türkçesinin Telaffuz Kuralları] (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1990 Hazırqi Zaman Uygur Tili Diyaléktliri [Çağdaş Uygur Türkçesinin Diyalékleri]. Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1991 Qisqıçe Tilşunaslıq Luğiti [Kısaca Dilbilimi Sözlüğü] (Metreyim Sayit ile birlikte). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1991 Hazırqi Zaman Uygur Tilidiki Tiniş Belgiliri ve Ularning Qollinilişi [Çağdaş Uygur Türkçesindeki Noktalama İşaretleri ve Onların Kullanılışı] (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1992 Hazırqi Zaman Uygur Edebiy Tili Tavuşlirining Akustikliq Tetqiqati [Çağdaş Uygur Edebî Türkçesi Fonemlerinin Seslem Araştırmaları] (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1997 Hazırqi Zaman Uygur Tilining Qomul Şevisi [Çağdaş Uygur Türkçesinin Kumul Diyalékti] (ortak). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1997 Hazırqi Zaman Uygur Tilining İmla ve Teleppuz Luğiti [Çağdaş Uygur Türkçesinin İmla ve Telaffuz Sözlüğü] (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1999 Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language (Çince) [Çağdaş Uygur Türkçesinin Lobnor Diyalékti]. Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

2004 Hazırqi Zaman Uygur Tilining Xoten Diyalékti [Çağdaş Uygur Türkçesinin Hoten Diyalékti] (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

2006 Hazırqi Zaman Uygur Tilining Lopnur Diyalékti [Çağdaş Uygur Türkçesinin Lobnor Diyalékti]. Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

2006 Uygurçe-Xenzuçe Luğet [Uygurca-Çince Sözlük] (ortaklaşa). Pekin: Pekin Milletler Neşriyati.

2008 Divanu Luğatit Türk (ortaklaşa). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

2011 Nevadiruş Şebab. Pekin: Pekin Milletler Neşriyati.

2013 Kutadğu Bilig (Fergana Nüshası). Urumçi: Sincang Helq Neşriyati.

1.3.2. Makaleler

1985 Hazırqı zaman Uyğur edebiy tilining imla qa'idisi ve imla luğitining tüzülüşi toğrisida [Çağdaş Uyğur Edebî Dilinin İmla Kuralı ve İmla Sözlüğünün Hazırlanması Üzerine]. *Til ve Terjime*. Urumçı.

1989 İmla qa'idisige a'it éniq bolmiğan bir mesile toğrisida [İmla Kuralına Ait Belli Olmayan Bir Mesele Üzerine]. *Til ve Terjime*. Urumçı.

1990 Qağiliq nahiyisining paxpu Şévisi toğrisida [Kağilik İlçesinin Pahpu Diyalekti Üzerine] (Amine Ğappar ile birlikte). *Til ve Terjime*. Urumçı.

1992 Hazırqı zaman Uyğur tilidiki teqlid sözler toğrisida [Çağdaş Uyğur Türkçesindeki Taklit Sözler Üzerine]. *Til ve Terjime*. Urumçı.

1993 Hazırqı zaman Uyğur tilidiki revişler toğrisida [Çağdaş Uyğur Türkçesindeki Zarflar Üzerine]. *Til ve Terjime*. Urumçı.

1993 Çağatay tili toğrisidiki qaraşlirimiz [Çağatay Dili Üzerine Düşüncelerimiz] (Hemit Tömür ile birlikte). *Sincang Üniversitesi İlmîy Jurnili*, Urumçı.

1995 Qutadğubilikte ipadilengen edebiy til toğrisida [Kutadgu Bilig'de İfade Edilen Edebî Dil Üzerine] (Hemit Tömür ve Amine Ğappar ile birlikte). *Sincang İjtima'i Penler Tetqiqati Jurnili*, Urumçı.

1999 Qutadğubilikte *-ğu, -gu* qoşumçiliri arqiliq yasalğan isimdaşlarning qollinilişi [Kutadgu Bilig'de Geçen *-ğu, -gu* Eki ile Yapılmış Sıfat-Fiillerin Kullanımı]. *Ulug İlmi Abide Qutadğubilik*, Urumçı.

2009 Uyğur tilidiki uzun sozuq tavuşlar mesilisi toğrisida [Uyğur Türkçesindeki Uzun Ünlüler Meselesi Üzerine]. *Bulaq*, Urumçı.

2012 Qedimqi Uyğur yéziq yadikarlıqliridiki bağıluçı qoşumçe *-li/-lı* toğrisida izdiniş [Eski Uyğur Metinlerinde geçen *-li/-lı* Bağlacı Üzerine]. *Şinciang Pédagigika Universiteti Jurnili*, Urumçı.

2. Lobnor Ağzı

Bu yazıda Uyğur ağızları arasında önemli bir yere sahip olan Lobnor ağzı üzerinde de durulacaktır. Lobnor ağzı üzerine yapılan kapsamlı derlemeler Rus Türkolog Sergey Efimoviç Malov ile Uyğur Türkolog Mirsultan Osmanov'a aittir. Malov, yaptığı derlemesine 1956 yılında Frunze'de yayımladığı *Lobnorskiy yazık* [Lobnor dili] adlı eserinde, Osmanov ise 1999 yılında Pekin'de yayımladığı *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language* [Modern Uyğurcanın Lobnor Ağzı] adlı eserinde yer vermişlerdir. Bu yazıda bilim dünyasında gerek Kıpçak grubunun gerekse Karluk grubunun dil özelliklerini taşıyan Lobnor ağzı üzerindeki görüşlere değinilerek Mirsultan Osmanov'un bu ağız ile ilgili düşünceleri ortaya konulmuştur.

2.1. Lobnor

Lobnor, Doğu Türkistan bölgesinde bulunan bir göl ismidir. O bölgede yaşayan Türk boyunun adı da bu isimden gelmektedir. Lobnor kelimesinin etimolojisi hakkındaki bilgiler yeterli değildir. XIII. yüzyılın sonlarında bu bölgede bulunan Marko Polo bu şehirden ve orada yaşayan halktan bahsetse de ne Moğolcada ne Çince de ne de Türkçede bu kelimenin anlamı ve etimolojisinden söz edilmektedir. Yerlilerin dediğine göre orada yaşayanlara bu isim, Moğollar tarafından verilmiştir. Çin kaynaklarında geçen *lob* kelimesinin anlamı da "suların birleştiği yer"dir" (Prjevalski 1888: 301)

2.2. Lobnorlular

Lobnor, Doğu Türkistan – Uygur Özerk Bölgesindeki Taklamakan Çölü'nün doğusunda, Tarım havzasında yer alır. Bu bölgede yaşayan halklarla ilgili ayrıntılı nüfus bilgisi bulunmadığı, Çinlilerden alınan nüfus bilgileri de güvenilir kaynak olarak kabul edilemediği için kesin bilgi vermek mümkün değildir. Ancak bu konuda bize rakamsal olarak bilgi veren tek kaynak, Mirsultan Osmanov'un "*Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnur Diyalekti*" adlı çalışmada yer alan bilgidir. Bu kaynağa göre 1957'de Lobnorluların nüfusu 14.151'dir. Bunların 7.793'ü erkek, 6.358'i kadın olduğudur (Osmanov 1983; 45). Lobnor ağız konuşanlarının sayısı, Uygurların nüfusunun sadece %0,4'üne ulaşmasına rağmen, Lobnor bölgesinin özel coğrafi çevresi ve özel tarih şartlarından dolayı, dilinde çok sayıda eski dillerin unsurları muhafaza edilmekte ve bazı özel nitelikler bulunmaktadır. Dolayısıyla Lobnor ağzının incelenmesi Türk lehçe ve ağızları içerisinde önemli bir yere sahiptir (Wang 1994: 13-14).

Lobnor bölgesinde yaşayan halkın tarihi ile ilgili bilgiler çok karışıktır. Lobnorluların bir kısmı, atalarının İli'den gelerek, Altabay adında bir şahsın soyundan olup Moğol olduklarını iddia ederler. Diğerleri ise, Kalmuklarla birlikte esir olan Moğol atalarının soyundan olduklarını; Timet, Emet, Aynas ve Gaynas adlı dört boyun mensupları olduklarını ileri sürerler. Nihayet, üçüncü görüşe göre, Lobnor'a gelen Moğollar, Maçin (Çin) boyu ile karşılaşmış ve daha sonra da onların arasında asimile olmuşlardır.

Lob şehrinde yaşayanlar önceleri Kevriya adını taşırlardı ve Budizm dinine inanırlardı. Daha sonra, Yusuf Sekkand adında bir imam, burada yaşayan halkı güç kullanarak Müslümanlaştırmıştır. İslam dinini kabul eden halk, önceleri Sünni mezhebindedi; ancak, daha sonra inanç bakımından değişiklikler yaşamışlardır. Bu duruma çok kızan Mevlâna Yusuf-Sekkand ordusuyla şehre doğru yürümüş ve şehri darmadağın etmiştir. Yerlilerin rivayetine göre bu hadise, Tuğluk-Timur Han'ın İslam dinini kabul etmesinden üç yıl önce, yani 1373 yılında gerçekleşmiştir. Mevlâna Yusuf Sekkand, Lob şehrinin halkından sağ kalan 15 aileyi, Aksu şehrine götürüp yakınlarında bulunan Yar Başı adı verilen köyüne yerleştirmiştir. Şehrin bir kısmı kaçıp Kevriya şehrine gitmiş ve Kağalık adında bir köye yerleşmişlerdir. Bir kısmı da Hotan'a giderek oralara yerleşip Lop köyünün temelini atmışlardır. Nihayet, halkın geride kalan kısmı ise Lobnor gölünün kamışlıkları arasına saklanarak kendilerini kurtarmış, daha sonra da bu topraklarda hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Bir başka rivayete göre, Lop şehrinin yıkılmasından sonra Lobnor'da Ottoguş Hanın hükümdarlığı döneminde bağımsız küçük bir devlet varmış. Bir süre geçtikten sonra Gasa Moğol hükümdarlarından Huntayçi², Ottoguş Hanın oğluna ve aynı zamanda tek mirasçısına taarruz edip şehri alt üst etmiş, sağ kalan halkın bir kısmı Hotan'a kaçmış, bir kısmı da Lobnor gölünün kamışlıklarında saklanmıştı. Bugün yaşamakta olanların bunların yedinci kuşağı oldukları söylenmektedir.

İki rivayetten hangisinin doğru olduğunu söylemek hayli zordur. Büyük bir ihtimalle, her iki rivayette olduğu gibi, kendilerini kurtaran halkın bir kısmı, Lobnor civarlarında ve Aşağı Tarım'ın bataklıklarında saklanmış ve böylece buralarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İşte Lobnor'un ve Aşağı Tarım'ın, az da olsa, bugünkü halkı, farklı boylardan kişilerin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu iki bölge bir bütün olarak düşünülmekte ve yerliler tarafından *Lop* olarak adlandırılmaktadır.³

² Eski Moğol askerî teşkilatında bir rütbe adı; komutan.

³ Lobnorluların tarihi ile ilgili bilgiler, N. M. Prjevalski'nin eserinden özetlenerek verilmiştir.

2.3. Lobnor Ağzı Araştırmalarına Genel Bir Bakış

Budizm dinine mensup olup XIV. yüzyılda İslam dinini kabul eden Lobnorlu halkın kullandığı ağız, dil bilgisi özellikleri bakımından hem Uygur hem de Kırgız Türkçelerinin özelliklerini taşır. Bu ağzın aynı zamanda Moğolistan'da yaşayan ve Uygurlara yakın diye bilinen iki bin kadar Hoton'un ağzı ile Çin'in Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurların ağızlarıyla birtakım benzerlikler olduğu da bilinmektedir. Ayrıca, S. E. Malov, Lobnor ağzı ve Moğolistan'daki Hoton ağzıyla yakınlıklar gösteren Sarı Uygur Türkçesini, Eski Kırgız Türkçesinin devamı veya Uygur Türkçesinin etkisi altında kalmış bir ağız olarak kabul etmektedir (Thomsen 1989: 192-192).

Uygur Türkçesinin ağızlarını üç grupta toplama eğilimi oldukça yaygındır. Bu ağızlar, Kâşgar, Yarkend, Hoten bölgelerinde kullanılan *Güney grubu ağızları*; İli, Kuça-Turfan ve Tarançı ağzının dâhil edildiği *Kuzey grubu ağızları* ve *Lobnor* nahiyesinde kullanılan ağız olmak üzere üç grupta toplanmıştır; Kumul, Aksu, İli (Kulca), Urumçi ağızlarını içine alan *Merkezî ağız*, Kâşgar ve Hoten bölgelerinde konuşulan *Güney Batı ağzı* ve *Lobnor ağzı* olmak üzere yine üç grupta, ama farklı bölgeleri bütünleştirmek suretiyle gruplandırılmaktadır (Öztopçu 1992; 21-22; Gaffar 1980: 32).

Yapılan araştırmalarda Lobnor ağzı ile ilgili ilk bilgileri ünlü Rus gezgini N. M. Prjevalski vermektedir. 1877 yılında Lobnor'da bulunmuş olan gezgin, eserinde Lobnor ağzı ile ilgili herhangi bir çalışmanın yapılmadığına dikkat çekerek Lobnorluların ağızındaki farklılıklarla ilgilenir ve Lobnor'da ve Aşağı Tarım'da yaşayanların dilinin, Doğu Türkistan'daki ağızlardan biri olduğunu dile getirir. Bunu da "*Lobnor'da ve Aşağı Tarım'da yaşayanların dili, tüm Doğu Türkistan'da olduğu gibi Türk dilidir; ancak, ayırt edici özelliği, Moğolca kelimelerin bulunmasıdır.*" şeklinde ifade eder (Prjevalski 1888: 313).

M. V. Pevtsov, Lobnor ağzında Türk lehçelerinde bugüne kadar pek çok değiştirilen ve değiştirilmeyen Moğolca kelimelerin muhafaza edildiğini dile getirir (Prjevalski 1888: 313). Kazan Üniversitesi profesörü N. F. Katanov, Lobnor ağzının Aksu ve Turfan'da yaşayanların ağzı ile arasındaki benzerliğe değinir (Katanov 1893: 529). Arkeolog A. Şteyn, Yarkend ve Hotan'dan yol arkadaşlarının, ara sıra arkaik sözlük malzemelerine sahip olan Lobnor ağzını anlamakta zorluk çektiklerini söyler (Şteyn 1912: 342). N. A. Baskakov'un tasnifinde de Lobnor ağzı, Uygur Türkçesinin bir ağzı olarak değerlendirilir. Ona göre bu gruba sadece Lobnor ağzı girmekte ve diğer ağızlardan farklı olarak gösterilmektedir (Baskakov 1960: 182-183).

Türkoloji alanında Lobnor ağzı üzerine ilk araştırma yapan ünlü Rus Türkolog S. E. Malov, 1934 yılında "*Sbornik v čest' akademika S. F. Ol'denburga*" (Malov 1934: 318-322) eserinde Lobnor ağzı ile ilgili birtakım ön bilgiler yayınlar. Bu eserinde S. E. Malov, herhangi bir sonucu veya neticeyi iddia etmez. Ancak, 1927 yılında "*İzuçeniye jivih tyuretskih nareçij Zapadnogo Kitaya*" (163-172) adlı eserinde pek çok belirgin özelliğe dayanarak, Lobnor ağzının birbirine oldukça yakın olan Doğu Türkistan ağızları arasında özel bir yere sahip olduğunu dile getirir.

S. E. Malov, adı geçen çalışmanın ön sözünde Lobnor ağzının Kırgız Türkçesi unsurlarını ihtiva ettiğini ve onun geçmiş dönemlerdeki eski Kırgızların eski dili olduğunu dile getirir. Diğer taraftan S. E. Malov, V-VI. yüzyıla ait Kırgızların Yenisey yazıtlarındaki dili olan ve literatürde "eski Kırgız dili" olarak adlandırılan dile Lobnor ağzının az benzediğini de belirtir. S. E. Malov, elde ettiği tüm sonuçlara dayanarak, coğrafik açıdan Lobnor ağzının etnik olarak Kırgız Türkçesinin ağzı olduğu düşüncesindedir.

Malov'a göre, Sibirya'da yaşayan Türk halklarının ağızlarında görülen büyük asimilasyon özellikleri Lobnor ağzında da görülür. Buna örnek olarak S. E. Malov, şu kelimeleri verir: Lobnor ağzında *lopluq* yerine *loptuq* "Lobnor'da yaşayan kimse", *taşla-* yerine *taşt-*

“bırakmak, atmak”, kızlar yerine kızzar “kızlar” vb. (Malov 1956: 4) Ancak Lobnor ağzının geleneksel olarak Uygur Türkçesinin bir ağzı olduğunu düşünen S. E. Malov, yukarıda verdiği diğer fonetik özellikler nedeniyle kararsız kalır.

Malov’un bu çalışmasından sonra Lobnor ağzı üzerine yapılan bir diğer araştırma, Asanaliyev’in 1964 yılında Frunze’de yayınladığı *Lobnor tilinin grammatikalık kıskaçı* adlı çalışmasıdır. Asanaliyev, Malov’un *Lobnorskiy Yazık* adlı eserinde yer alan metinlere dayanarak Lobnor ağzının kısa gramerini oluşturur. Asanaliyev, Lobnor ağzının hem Uygur Türkçesinin hem de Kırgız Türkçesinin özelliklerini taşıdığını dile getirir. Ancak Lobnorluların atalarının Lob bölgesine XIII. yüzyıldaki Moğol istilasının neticesinde Kırgızların esas grubundan ayrılıp gelmiş olabileceklerini düşünür (Asanaliyev 1964; 5-6).

Lobnor ağzı üzerine yapılan araştırmalar arasında Tatar asıllı Rus Türkologu E. R. Tenişev’in çalışmaları da dikkate değerdir. Türkoloji alanında araştırmacıların Lobnor ağzının genel olarak Uygur Türkçesinin bir ağzı olduğu görüşüne (Şçerbak 1961: 10; Necip 1960: 9; Nasilov 1939: 173) katılan E. R. Tenişev, 1956 yılında Uygur Özerk Bölgesi’nde Uygur ağızları üzerine derlediği malzemelerini esas alarak, Lobnor ağzının belirgin özelliklerinden hareketle bu ağzın kuzey ağza nazaran edebî dilden daha uzak olduğunu göstermektedir.

Ünlü Rus Türkolog S. E. Malov’un yanında yetişen Tenişev (Hakimzyanov 2006: 5), 1950’li yılların başından itibaren özellikle Çin’de yaşayan Uygur Türklerinin bulunduğu bölgelere SSCB Bilimler Akademisi tarafından düzenlenen resmî-bilimsel gezi heyeti içinde yer almıştı. Tenişev, dil ve folklor malzemesi açısından oldukça zengin olan Turfan, Karahoca, Kuçar, Aksu (eski şehir), Aksu (yeni şehir), Maralvişi, Kâşgar, Yarkend, Guma, Hotan, Lob, Çeriya (Çira), Keriya, Lobnor gibi coğrafi bölgelerde derlemeler yaparak Uygurların, Salarların, Sarı Uygurların, Lobnorluların, Fu-yu Uygurlarının vd. Türk boylarının dillerini incelemiştir (Kononov 2009: 300).

Tenişev, sadece bir ağız araştırmacısı, metin derleyicisi gibi kalmayıp Uygur Türklerinin konuştuğu ağızları dilbilimsel tahlile de tâbi tutmuş, onları tarihî, coğrafi, kültürel yönden incelemiş, bu ağızların artzamanlı ve eşzamanlı dilbilimsel durumlarını tespit etmiştir. Tenişev’in, Uygur ağızlarını dil arkeolojisi, diyalektoloji, diyalektografi vd. yönlerden incelediği (Hakimzyanov 2006: 6), diferansiyel bir Uygur ağız sözlüğü hazırladığı görülmektedir (Tenişev 1990: 7, 190; Hakimzyanov 2006: 8).

Tenişev, 1963 yılında yayınladığı “O dialektah uygurskogo yazıka Sin’tszyana” adlı makalesinde Doğu Türkistan ağızlarını Merkezi, Güney (Hotan ağzı) ve Doğu (Lobnor) ağızları olmak üzere üçe ayırır. Daha sonra zamanla Uygur Türkçesiyle bütünleşen Lobnor ağzının diğer ağızlarla nazaran ayrı bir etnik yapıya sahip olduğunu gösterir (1963: 3).

Tenişev’in Doğu Türkistan bölgesine yapmış olduğu seyahatleri esnasında kaleme aldığı notlardan hareketle hazırlamış olduğu *Uygurskiy dialektniy slovar’* adlı sözlük, ayırt edici özelliğe sahiptir. Bu sözlükte ağız fonetiğiyle verilmiş kelimelerin edebî şekilleri; ağızlarda farklı anlam taşıyan kelimelerle birlikte edebî sözcükler; ağızlarda herhangi bir açıklamanın belirlenmesinde sistem altı olarak yer alan kelimelerle edebî sözcükler de yer almaktadır. Burada ayrıca Uygur Türkçesi kelimelerinin çok erken dönemlere ait diyalektolojik kaynaklara göndermeler yapılmakta ve kelimelerin tarihî etimolojik açıklamaları da yer almaktadır. Sözlüğün sonuna ise kişi adları (onomastik) listesi de eklenmişti. Sonuç bölümünde yazar, kelime hazinesi ile ilgili açıklamalara yer vermektedir. Bu incelemede öne çıkarılan Lobnor ağzının özelliklerine bakıldığında Lobnor ağzının Kırgız Türkçesi ve Dağlık Altay lehçeleriyle yakınlık gösterdiği görülmektedir.

Tenişev, Çin’de yaşayan ancak Uygurcanın pek bilinmeyen ağızları, verileriyle birlikte bu eserine yansıtmıştır. Bu ağızlar arasında Doğu diyalektine bağlı Lobnor ağzı; Lobnor-

Küzlek, Lobnor-Oyman, Lobnor-Tikenlik, Lobnor-Çonkel, Lobnor-Çaray, Lobnor-Yanikel ağızları şeklinde alt gruplara ayrılmıştır (Tenişev 1990: 197-199).

Lobnor ağzı üzerine yapılan bu araştırmalar sonucunda genel anlamda varılan netice Lobnor ağzının Uygur ağızları arasında ayrı bir yere sahip olması ve taşıdığı özellikleri açısından Kırgız Türkçesine bağlı olmasıdır. Ancak Uygur ağızları üzerine araştırmalar yapan Uygur asıllı dilbilimciler ve Çinli Türkologlar bu ağzın Uygur ağızları içerisinde özel bir yere sahip olduğu görüşüne katılır fakat Kırgız Türkçesinin bir ağzı olduğu görüşüne karşı çıkmaktadırlar.

Çinli Türkologların Uygur ağızları üzerine yaptıkları araştırmaları ve tespitlerine gelince, Çin Türkologları 50'li yılların başlangıcında Uygur ağızlarını genel olarak Kaşgar, İli, Turfan, Hoten ve Lobnor olmak üzere beş gruba ayrılabilceği görüşündedirler. Ancak Uygur Türkçesi ağızlarının araştırılması ve ölçünlü ağzın saptanması amacını güden Sincan Dil Araştırma Grubunun sonuçlarına göre, araştırmacılar Kaşgar, İli ve Turfan bölgelerinde yaşayan Uygurların ağzı ile yazı dili arasındaki farkların çok az olması nedeniyle bu üç bölge ağızlarının tek grupta değerlendirilmesi gerektiği kanaatine varırlar. Buna bağlı olarak Çinli Türkologların da Uygur ağızlarının Kuzey ağız grubu, Hoten ve Lobnor olmak üzere üç gruba ayrılması gerektiği görüşünde hemfikirdirler (Wang 1984: 9).

Uygur asıllı dilbilimci Prof. Amine Gappar da Uygur ağızlarını Merkez, Hoten ve Lobnor olmak üzere üç gruba ayrılması gerektiğini öne sürer. Eserinde Urumçi, Hoten ve Lobnor ağızlarını fonetik, söz varlığı ve gramer özellikleri açısından inceleyen Gappar, Uygur edebî dilinin asıl ağzı, merkezi yani Urumçi ağzıdır (Emet 2008: 52-53).

Dil araştırmaları geliştikçe, Uygur ağızlarının incelenmesi de derinleşmiştir. Bu ağızlar arasında Lobnor ağzın Eski Türkçenin unsurlarını muhafaza etmesi ve bazı özel niteliklere sahip olmasıyla araştırmacıların daima dikkatini çekmiştir. Mesela, Çinli Türkolog Gao Shi-je, 1986 yılında yayımladığı "Fonetik Bakımından Lobnor Ağzının Esas Özelliklerinin İncelemesi" adlı çalışmasında Lobnor ağzını edebî dil ve diğer ağızlarla mukayese etmiş ve şu sonucu ortaya koymuştur: Edebî dil ve diğer ağızlara göre, Lobnor ağzının fonetik, gramer ve kelime hazinesinde belli farklar vardır. Bu farkların çoğu, fonetik özelliklerden meydana geldiği için bunlar anahtar olarak Lobnor ağzının özelliklerini ana hatlarıyla gösterebilir. Yazara göre bu farklardan ilki dudak uyumunun güçlü olması; ikincisi $a > e, i$ değişiminin görülmemesi ve üçüncüsü ünsüzlerin benzeşme olayının yaygın olmasıdır (Wang 1994: 14).

Böylece yapılan araştırmalar neticesinde Lobnor ağzı ile ilgili daha net sonuçlar ortaya konulmaya başlanmış ve elde edilen sonuçlara dayanarak bu ağzın Uygur Türkçesi ağzı olduğu fikri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu görüşü savunanlardan biri de Uygur Bilim Adamı Mirsultan Osmanov'dur.

2.4. Mirsultan Osmanov'un Lobnor Ağzı ile İlgili Görüşleri

Mirsultan Osmanov, 1980'li yıllardan itibaren esas olarak Uygur ağızları üzerine derleme ve araştırmalara yoğunlaşır. Elde ettiği sonuçlara dayalı yayımladığı bilimsel makalelerde de Uygur Türkçesinin ağızlarını ayırma ölçütleri, Uygur Türkçesi ağızlarının özellikleri, Uygur edebî dilinin dayandığı temel ağız ve ölçünlü telaffuz, ağızların oluşum tarihi gibi konular üzerinde durur. Osmanov'un Lobnor ağzı ile ilgili kısa bir tanıtma olarak kaleme aldığı yazısı da 1982 yılında "Çağdaş Uygur Türkçesinin Lopnur Ağzı" adlı çalışmadır.

1990'lı yıllardan itibaren Uygur Türkçesi Ağız Araştırmacıları elde ettikleri birikimleri neticesinde önemli eserlere imza atmaya başlamışlar. Ağız araştırmalarına 1950 yılından 1986 yılına kadar katılan Mirsultan Osmanov da ağız kuramları üzerine elde ettiği tecrübelerle dayalı olarak bilim dünyasında Uygur ağızları, özellikle de Lobnor ağzı ile ilgili tartışmalı konulara açıklık getirecek nitelikte eserler ortaya koymuştur. Bu eserler arasında

Mirsultan Osmanov'un "Çağdaş Uygur Türkçesi Ağızlar" (1990) ve "Uygur Türkçesinin Lopnur Ağzı" (2000) adlı çalışmaları yer almaktadır. Eserlerinde Uygur Türkçesinin ağızlarını sınıflandırmada kullandığı ölçütler Uygur diyalektolojisinin şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır (Ayup 2014: 8-9).

Osmanov, bilim dünyasında tartışma konusu olan Lobnor ağzının etnik kökeni hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklar: Lobnor ağzı, ölçünlü Uygur Türkçesini zenginleştiren ve Türkoloji alanında zengin bir malzeme olarak görülebilen bir ağızdır. O, bu görüşünü savunmak için Lobnorluların kendi aralarında boylara ayrıldığını söyler. Ona göre, Lobnorluların bir kısmının kendilerini Karakoşun⁴, Roçen ilçesinin doğusundakiler ise kendilerini *Kara Korçin*⁵ olarak adlandırırlar. *Yanlar*'ın Turfan, Pişan, Kumul gibi yerlerden geldiklerini dile getirir. Son olarak da Kalmaklardan bahsederken, onların Moğolların torunları olduklarını açıklar. Yazılı belgelerin bulunmamasından dolayı tarihin kaleme alınmadığını dile getiren M. Osmanov, *Kâmûsü'l Âlâm*'a dayanarak Lobnor çevresindeki insanların Türkler ve Moğollardan oluştuğunu söyler.

Kırgızlara gelince Osmanov, Kırgızların Kırgız torunları olduklarını dile getirir. Lobnor bölgesinin batısında yaşayanların kendilerini Kırgız adlandırdıklarını, onların batıdan göç ettiklerini ve sayılarının az olduğunu bildirir.

*Karakoşun*lardan bahsederken "*Karakoşun, bir boy adı değildir. Bu ad, bir yer adından meydana gelir. Birçok dili konuşan insanlar burada kaynaşmış ama Uygur Türkçesinin baskısı ön planda olmuştur. Fakat bu ağızdaki dudak yuvarlaklaşması ve fonetik değişimler Uygur, Sarı Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklıdır.*" diyen M. Osmanov, şöyle devam eder: "*Nüfusu çok olmamakla beraber Kırgızların yaşadıklarını biliyoruz. Fakat biz, S. E. Malov'un Lobnor ağzının eski Kırgız Türkçesidir görüşüne katılmıyoruz. Bu, Uygur Türkçesinin bir ağızdır*" (Osmanov 1999: 8).

1960'lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalara dayanarak Lobnorluların birçok kabileden asimile edilerek oluşmuş bir topluluk olduğunu dile getiren Osmanov, Malov'un ve onun görüşüne katılan Tenişev'in Lobnor ağzının Kırgız Türkçesinin bir ağzı olduğu görüşünü çürütmeye çalışır (Aliyeva 2013: 30).

Osmanov, 1982 yılında yayınladığı "Çağdaş Lobnor Uygur Ağzının Tanıtılması" adlı makalesinde Lobnor ağzının fonetik, gramer ve kelime hazinesinin özelliklerini tanıtır. Bunun yanı sıra Lobnor ağzını Kırgız Türkçesiyle de karşılaştırır. Onun araştırmalarına göre, Lobnor diyalektinin birçok özelliği, Eski Uygur-Karluk-Kıpçak dil birliği zamanında da vardı. Dolayısıyla Lobnor ağzı, bazı bilim adamlarının dediği gibi ne Eski Kırgızcanın devamı ne de Kırgız Türkçesinin ağzıdır. Osmanov'a göre Lobnor ağzı, etno-dilsel olarak Uygur Türkçesinin bir ağzıdır (Wang 1994: 14).

Türkiye'de, Malov'un *Lobnorskiy yazık* [Lobnor dili] ve Osmanov'un *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language* [Modern Uygurcanın Lobnor Ağzı] adlı eserlerinde yer alan metinlerden hareketle Lobnor ağzı üzerinde yapılan inceleme tarafımızdan yapılmıştır. Bu incelemeden elde ettiğimiz sonuca göre Mirsultan Osmanov'un Lobnor ağzının Uygur Türkçesinin bir ağzı olduğu fikrini daha çok desteklemektedir.⁶

Sonuç

Lobnor ağzı, hem Uygur Türkçesinin hem de Kırgız Türkçesinin özelliklerini bünyesinde barındıran bir ağızdır. Bu ağız Türk lehçelerinin içerisinde çok sayıda eski Türkçenin unsurlarını koruduğundan Türkologların dikkatini çekmiş ve bu alanda araştırma yapmaya

⁴ Osmanov bu boyun, Şemseddin Sami'nin *Kâmûsü'l Âlâm* adlı eserinde "kara korçin" olarak geçtiğini dile getirir.

⁵ *Kara korçin*in yerine *yanlar* ismi kullanıldığından söz eder.

⁶ Bu çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından *Lobnor Ağzı* adıyla 2013'te yayımlanmıştır.

itmıştır. Yapılan araştırmalar arasında Lobnor ağzı üzerine en kapsamlı çalışmalar Türkoloji sahasında tanınmış Türkologlardan Rus asıllı S.E. Malov, Tatar asıllı E.R. Tenişev ve Uygur asıllı M. Osmanov'a aittir.

Mirsultan Osmanov, gerek Uygur Türkçesi gerekse bu lehçenin ağız araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuş önemli bir bilgidir. O, Uygur Türkçesi ağızlarını sınıflandırma ölçütleri, Uygur Türkçesi ağızlarının özellikleri, Uygur edebî dilinin dayandığı temel ağız ve ölçünlü telaffuz, ağızların oluşum tarihi gibi konulara açıklamalar getirmiş ve böylece Türkolojiye önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle de araştırmacıların uzun süre kararsız kaldıkları Lobnor ağzını hangi lehçe içerisine konulacağı sorununa açıklık getirmiştir. Mirsultan Osmanov'un Türkolojiye katkıları gelecekte daha kapsamlı araştırmalara konu olacak niteliktedir.

Kaynaklar

- ALİYEVA M. (2013). *Lobnor Ağzı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ASANALİYEV Ü. (1964). *Lobnor Tilinin Grammatikalık Kısaça Oçerki*. Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası.
- AYUP T. (2014). "Çin'deki Türk Lehçeleri Araştırmalarının Son 20 Yıllık Gelişimi Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2014, ss.1-10.
- BASKAKOV N. A. (1960). *Tyurkskiye Yazıki*. Moskva.
- EMET E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ƏSKƏR R. (2008). *Mahmud Kaşğarının "Divanü Lüğat-it-Türk" Əsəri Üzre Biblioqrafik ve Qrammatik Göstərici*, Bakı.
- GAFFAR A. (1980). "Hazırqi Zaman Uygur Tilining Asil Diyalekti ve Yetakçi Teleppuzi". *MAD* 2. ss. 30-50.
- HAJİYEWA D. (2015). "Prof. Mirsultan Osman'ın Hayatı ve Eserleri", *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*. (Ed. A. Mirsultan, M. Tursun Aydın, E. Aydın). Konya: Kömen Yayınları. ss. 11-16.
- HAKİMZYANOV F. S. (2006). "Edgem Rahimoviç Tenişev", *Tyurkologiya. İstoriya i sovremennost', K 85-letiyu so dnya rojdeniya akademika Edgama Rahimoviça Tenişeva*, Akademiya Nauk Rossiyskoy Federatsii - Tatarskiy Gosudarstvennyy Gumanitarno-Pedagogičeskiy Universitet - Tatarskiy Tyurkologičeskiy Tsentr, Kazan, s. 3-9.
- KATANOV N. F. (1893). *Sredi tyurkskih plemyon*. İzvestiya Geografičeskogo Obşçestva, SPt. C. XXIX.
- KONONOV A. N. (2009). *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*. (Çev. K. V. Nerimanoğlu, N. Muradov, Y. Sevimli). Ankara: TDK Yayınları.
- MALOV S. E. (1934). "Materialı po uygurskim nareçiyam Sin-Dzyana." *Sergeyu Fedoroviçu Oldenburgu k 50-letiyu Nauçno-Obşestvennoy Deyatelnosti. 1882-1932. Sbornik Statey*. L., ss. 307-322.
- MALOV, S. E. (1956). *Lobnorskiy Yazık*. Frunze.
- NECİP E. N. (1960). *Sovremenniy uygurskiy Yazık*. Moskva.
- OSMANOV M. (1983). "Hazırki Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnur Diyalekti", *Türki Tillar Tetkikati, Milletler Neşriyati* (Red. Zait Rehim) 2, Pekin 1983, ss. 45.-94.
- OSMANOV M. (1999). *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language*. Pekin.

- ÖZTOPÇU K. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul.
- PRJEVALSKİ N. M. (1888). *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahtı na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put' çerez Lob-nor po basseynu Tarima*, SPb.
- ŞÇERBAK A. M. (1961). *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XIII vv. İzüçeniye Vostoçnogo Türkestana*. Moskva-Leningrad.
- ŞTEYN A. (1912). *Ruins of desert Cathay*. London.
- TENİŞEV E. R. (1963). *Salarskiy Yazık*. Moskva.
- TENİŞEV E. R. (1990). *Uygurskiy Dialektny Slovar', İzdatel'stvo Nauka*, Moskva.
- THOMSEN K. (1989). "Sarı Uygurların Dili ve Salarca". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1985*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 191-197.
- Wang Yuan-Xin (1994). *Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.